

УДК 338.24:620.3

Рекова Н. Ю., Біленька Ю. О.

РОЗВИТОК ОРГАНІЗАЦІЙНО-ЕКОНОМІЧНОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ МЕХАНІЗМУ РЕГУЛЮВАННЯ ПРИРОДНИХ МОНОПОЛІЙ У СФЕРІ ЕЛЕКТРОПОСТАЧАННЯ

Характерною рисою організаційно-економічного розвитку світової електроенергетики є її трансформація зі стану чистої природньої монополії у галузь, що поєднує у своїй структурі як елементи конкурентного ринку, так і природно-монополістичні компоненти. Реструктуризація електроенергетики на відносно незалежні сектори генерації, розподілу, транспорту і збут електроенергії, приватизація генеруючих потужностей і збутових мереж – характерні риси закордонного досвіду реформування електроенергетики наприкінці ХХ сторіччя.

Як вважає багато фахівців, головною небезпекою, яку створює відсутність державного регулювання монополії, є як безпосереднє завищення цін, так і формування дефіциту потужностей генерації електроенергії. Досвід багатьох країн свідчить, що без державного регулювання тарифів генеруючі компанії не зацікавлені в уведенні додаткових потужностей через невизначеність у майбутньому попиті на електроенергію, величині тарифів і ризику окупності інвестицій. Навпаки, усі генеруючі компанії зацікавлені в дефіциті електроенергії й потужності [1, 2, 3, 4]. У вітчизняній економічній літературі аналізу проблем регулювання природних монополій у сфері електропостачання були присвячені наукові праці Гончарук А. Н., Єгорченко І., Лисюк В. М., Лушкін В., Мехович С. А. та ін. Дослідження ринків природних монополій пов'язане із класичними працями закордонних економістів Коммонса Дж. Р., Чемберліна Е. та ін.

У зв'язку з цим, мета статті – обґрунтування доцільності та розробка рекомендацій щодо розвитку організаційно-економічного забезпечення механізму регулювання природних монополій у сфері електропостачання.

Ринкова реформа повинна розглядатися як інструмент досягнення більш високої економічної й соціальної ефективності роботи галузі. Безсумнівно, що ринок ще не є синонімом ефективності. Його вільний розвиток дуже складний, багатобічний і багаторівневий процес, що на етапах становлення й трансформації підприємств галузі як ринкових елементів, передбачає регулювання державою в інтересах суспільства.

У результаті реформування галузі повинна сформуватися стала цінова політика, що відповідає як інтересам виробників, так і споживачів енергоресурсів. Результат реформи електроенергетики повинен полягати в поступовому доведенні тарифів на електроенергію для населення до економічно обґрунтованого рівня, що повинне привести до припинення практики, компенсації доходів енергопостачальних організацій за рахунок завищеного тарифу для інших груп споживачів. Також це дозволить усунути надлишкове соціальне навантаження на природно монополійні сфери. Для досягнення соціально-економічного компромісу між енергетичним бізнесом й населенням необхідне розв'язання таких завдань:

- забезпечення надійного енергопостачання населення країни за доступними цінами;
- удосконалювання регулювання роздрібних цін на електрику для підтримки прийняттого рівня витрат населення на необхідне енергозабезпечення;
- підвищення ефективності системи адресної соціальної підтримки населення;
- підвищення ступеня відповідальності енергетиків за енергопостачання населення.

Конкуренція – це завжди, в остаточному підсумку, боротьба між компаніями за максимальний прибуток. Неефективні, з комерційної точки зору, що потужності під впливом ринкових факторів, повинні виводитися з експлуатації, з наступною консервацією або реконструкцією. Зрозуміло, що під ринковими факторами в цьому випадку мається на увазі конкуренція.

В умовах поточної кризи й стагнації в економіці, у ситуації, коли економічний ріст в Україні, досягнутий до 2013 р., своїми головними причинами мав експорт металу та продукції хімічної промисловості при досить високому рівні світових цін на дані ресурси, а також фінансові запозичення Світового банку, приріст виробництва електроенергії не може бути головною визначальною метою реформи електроенергетики. Крім наведених даних, Україна програє розвиненим країнам за такими показниками ВВП на душу населення, як фактичне кінцеве споживання домогосподарств, валове нагромадження основного капіталу та ін.

Аналізуючи процес реформування електроенергетики в розвинених країнах, у напрямках реструктуризації, дерегулювання галузі, а також розвитку конкурентних відносин, слід зазначити, що одним з головних аргументів відмови від традиційної концепції природної монополії в електроенергетиці, є впровадження інноваційних технологій, що забезпечують створення нових, менш масштабних і капіталомістких конкурентоспроможних підприємств. Отже, підвищення ефективності роботи галузі – загальнонаціональне завдання, розв'язання якого забезпечує поєднання інтересів не тільки держави й корпорації, але й усього суспільства. Ця теза є головною для реалізації економічної та соціальної політики держави в регулюванні енергетичної галузі. Не викликає сумнівів необхідність здійснення відповідних інституціональних перетворень спрямованих на зміну норм і правил діяльності суб'єктів, що входять в енергетичну галузь.

У сучасних умовах істотно змінюється роль держави у взаємовідносинах із природною монополією — електроенергетикою. У розвитку цих відносин фахівці виокремлюють такі напрямки [5, 6, 7]:

- створення умов для включення ринкових механізмів і стимулів у тих сегментах енергетичного комплексу, які не є монополіями за своїм змістом, формування інститутів, що жорстко контролюють природно-монопольні сектори, що запобігає зловживанням монопольним становищем;

- поступове зменшення впливу держави в питаннях регулювання діяльності монопольної галузі;

- перенос питань фінансування соціального захисту із природних монополій на державу.

В межах стратегії сталого розвитку «Україна – 2020» реформування електроенергетики повинне повністю відповідати «Програмі енергонезалежності та реформі енергетики» (рис. 1).

Стратегія реформування орієнтована, у першу чергу, на перебудову інституціонального характеру, тобто взаємовідносин з органами державного управління, акціонерами, споживачами, суть яких полягає в законодавчій уточненні та закріпленні правочинностей суб'єктів ринкових відносин, стабілізації й захисту прав власності, підвищенні дисципліни виконання контрактів, з урахуванням того, що природні монополії в національній економіці виконують не тільки економічні, але й соціальні функції, беруть участь разом з державними органами у формуванні системи соціальної підтримки, покликану компенсувати частині споживачів негативні наслідки адаптації до умов ринкової економіки.

Поточна ситуація в електроенергетиці характеризується наявністю проблем у виробничо-технічній, інвестиційній, фінансовій сферах, організації управління галуззю, державного регулювання й енергетичної безпеки.

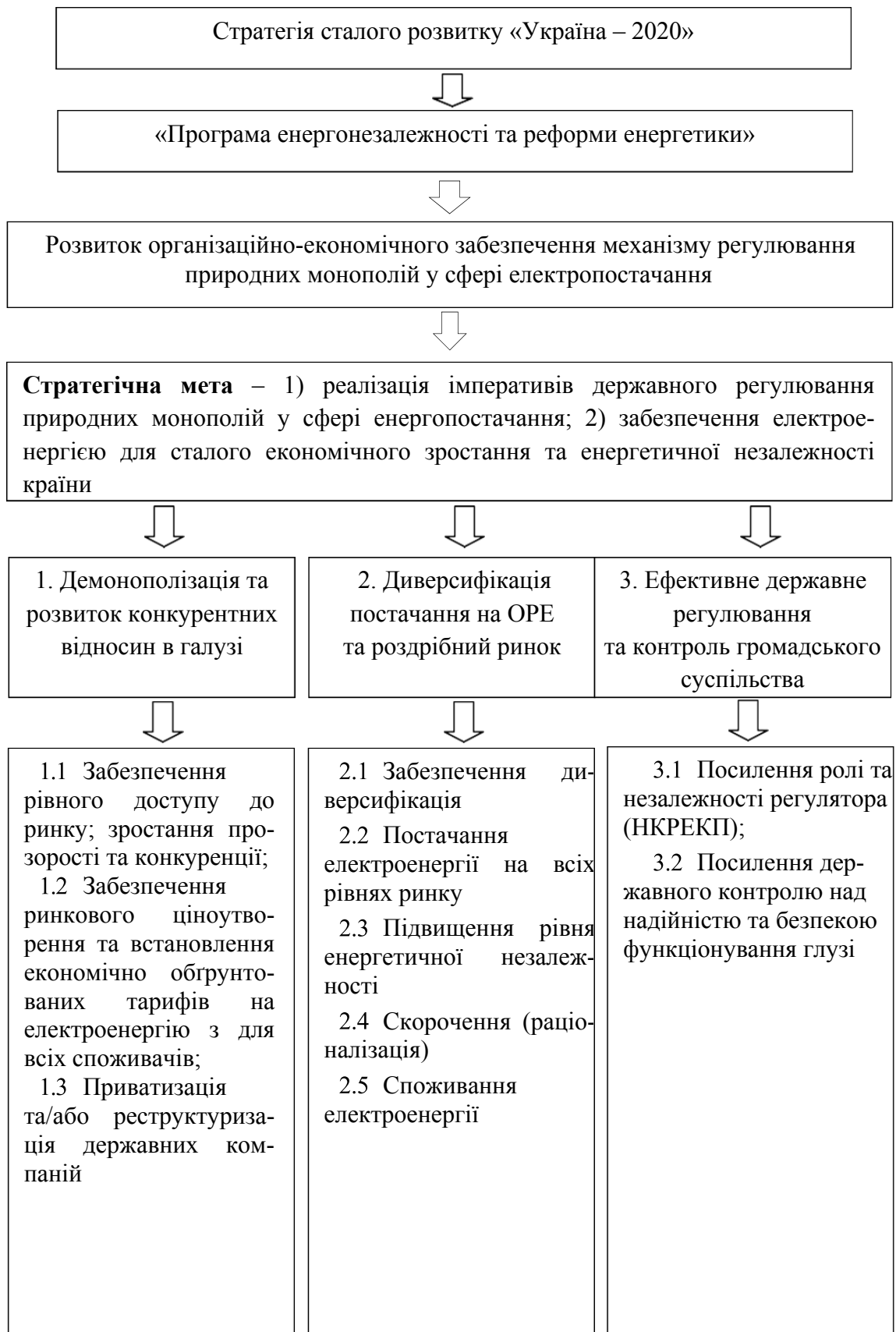

Рис. 1. Регулювання природних монополій в сфері електропостачання в контексті реалізації Стратегії сталого розвитку «Україна – 2020» (узагальнено автором на підґрунті [8])

Частина з них виникла у зв'язку з дією зовнішніх стосовно електроенергетики факторів і умов. Інші проблеми – результат впливу чинників і умов, що мають галузеве походження. Основними проблемами у виробничій області є: наростаючий процес старіння генеруючого й мережного устаткування з вичерпанням наявного ресурсу генеруючих потужностей; загальне зниження ефективності функціонування єдиної енергосистеми України у результаті експлуатації фізично й морально застарілого обладнання. В основі проблем лежить система регульованого ціноутворення, не здатна акумулювати необхідні обсяги інвестиційних ресурсів у галузі; відсутність інвестиційної привабливості галузі для зовнішніх інвесторів внаслідок диспропорцій в умовах розміщення капіталу та, головне, не сформованістю правового поля. У результаті проблема розвитку генеруючих потужностей може бути вирішена або при усуненні наявних тарифних обмежень і протидіючих факторів, або при створенні сприятливого інвестиційного клімату для зовнішніх інвесторів. А оскільки перший варіант розв'язання проблеми в умовах сучасної української економіки практично не може бути реалізованим у зв'язку з соціально-економічною нестабільністю та політикою жорсткого тарифного регулювання, те єдиний вихід – використання другого варіанту. А це, як свідчить закордонний досвід, може бути реалізоване при перебудові функціонування галузі на ринкових засадах. Це дозволяє не тільки зменшити інвестиційне навантаження на споживачів (за рахунок перекладання інвестиційного ризику безпосередньо на інвестора), а й забезпечить необхідний приплив інвестицій у галузь.

Безумовно, вектор розвитку галузі повинен бути інтегрований в загальнодержавну економічну політику й здійснюватися як її нероздільна частина. При цьому, перебудова електроенергетики буде ефективна, якщо буде синхронізована з реформами в суміжних природних монополіях, таких як паливна, залізничного транспорту, ЖКГ та ін. При цьому визначальним завданням, на нашу думку, повинна стати єдина стратегія держави з приводу майбутньої конфігурації природно-монопольного комплексу, загальна програма його реформування й розробка компенсаційних заходів, спрямованих на згладжування соціальних ризиків. Зрозуміло, що ринкове ціноутворення і прогнозоване підвищення тарифів підсилить фінансовий тиск у першу чергу, на малозабезпечені верстви населення й соціальну сферу взагалі. При цьому не повинні спотворюватися ринкові цінові сигнали, а ризик негативних соціальних наслідків повинен бути компенсований державою за допомогою введення системи адресного субсидіювання й соціальних норм споживання. Нажаль така комплексна державна програма перетворень в Україні відсутня. Стан соціального сектору загальний несприятливий тренд соціально-економічного розвитку національної економіки в цілому створює значні обмеження для реформування електроенергетичного комплексу. У наявній «Програмі енергонезалежності та реформі енергетики» недостатньо регламентовані соціальні основи передбачуваних перетворень, відсутній фундаментальний прогноз соціальних наслідків, а також оцінка зміни рівня і якості життя населення в результаті реформ такого масштабу [8]. Зрозуміло, що радикальні перетворення повинні проводитися з випереджальним реформуванням соціального сектору, з урахуванням інтересів усіх соціальних груп, забезпечуючи такий рівень адресної соціальної підтримки, щоб мінімізувати можливий негативний ефект від перетворень.

Нова інституційна модель функціонування електроенергетики повинна бути спрямована на забезпечення таких цільових настанов:

- прозора система ціноутворення;
- виробники електроенергії повинні прагнути до зниження витрат, оскільки об'єкти генерації, які належать приватному бізнесу, в умовах конкурентного ринку стають інструментом отримання прибутку;
- промислові споживачі повинні бути зацікавлені в точнім плануванні власного споживання, тобто в зниженні непродуктивних витрат електроенергії й навантаження на єдину енергосистему у випадку помилок планування;
- населення повинне бути зацікавлене у скороченні надлишкового споживання;

– умовою ефективного функціонування збутових організації стає достатня затребуваність їх послуг, що припускає можливість певної спеціалізації та підвищення якості послуг;
– диспетчеризація й транспортування в умовах конкурентного ринку хоча й зберігають монопольний статус, але підлягають як державному регулюванню, так і контролю громадянського суспільства.

Одне із ключових питань усієї реформи електроенергетики – питання про можливість і доцільності істотного підвищення тарифів на електроенергію. При цьому проблема полягає не стільки в обґрунтуванні рівня цін на електроенергію, що забезпечує вирішення актуальних інвестиційних проблем галузі, скільки в оцінці наслідків зростання тарифів на національну економіку в цілому. Мається на увазі, по-перше, вплив збільшення цін в електроенергетиці на динаміку собівартості продукції та послуг в інших галузях, а, по-друге, наслідки такого цінового впливу на динаміку й рівень життя населення. Розв'язання цього завдання вимагає урахування безлічі прямих і зворотних зв'язків в економіці й, фактично, неможливо без використання складних балансових моделі. У той же час, використовуючи навіть такий досить складний інструментарій як міжгалузеві баланси, доводиться притримуватися певних вірогідних гіпотез щодо механізмів адаптації інших галузей до нових цінових умов. Це обумовлює той факт, що результати прогнозних розрахунків за балансовими моделями не є абсолютно достовірними й безумовними. Однак, вони показують принциповий напрямок і порядок можливих змін у ціновій і макроекономічній динаміці.

Найважливішим напрямком удосконалювання державного регулювання природно-монопольних сфер діяльності, повинне стати виділення, як самостійного об'єкту регулювання мережеских послуг, що надаються на оптовому та роздрібних ринках електроенергії. У цих сегментах ринку необхідно перейти до використання однакових для всіх учасників ринку тарифів на послуги з передачі електроенергії (а в перспективі – і тарифного меню на різні види послуг з передачі). Тарифи повинні забезпечувати відшкодування не тільки експлуатаційної, але й інвестиційної складової витрат.

Зазначені проблеми стосуються, перед за все, проблеми впливу витрат на формування тарифів в електроенергетиці. Як відомо, зміна величини попиту й/або структури витрат спричиняє зростання або зниження оптимальної з погляду суспільства ціни й обсягу виробництва. Дилема виникає в тому випадку, коли вищевказані зміни настільки великі, що під питання ставиться доцільність функціонування галузі як природної монополії. Якщо попит на електроенергію значно зросте в короткостроковому періоді, то оптимальний для суспільства обсяг виробництва збільшиться. Таким чином, у галузі з'являться передумови для реструктуризації природної монополії. Наприклад, якщо крива ринкового попиту D зрушиться вправо (у положення D^*), де соціально прийнятний обсяг виробництва зросте і Q до $3Q^*$ (рис. 2). Ефективний для природної монополії обсяг генерації електроенергії (Q^*) стане значно менше обсягу, що максимізує суспільну корисність.

У цих умовах, у галузі спостерігається значне перевищення попиту над пропозицією, і існують передумови для розвитку конкуренції. Факторами збільшення ринкового попиту можуть стати: зростання доходів населення, підвищення темпів зростання економіки, розвиток промислового виробництва та ін. Зміна структури й величини витрат також може бути причиною, що приводить до розвитку конкуренції в монополізованій галузі.

Оскільки величина витрат залежить від технології виробництва й вартості палива, то із впровадженням інновації, а також зростанням (або зниженням) цін на чинники виробництва, відбувається зсув кривих середніх (AC) і граничних витрат. Залежно від того, як саме відбудеться зсув вищевказаних функцій, у галузі може змінитися або ефективний розмір генеруючих фірм, або оптимальний з погляду суспільства обсяг виробництва електроенергії.

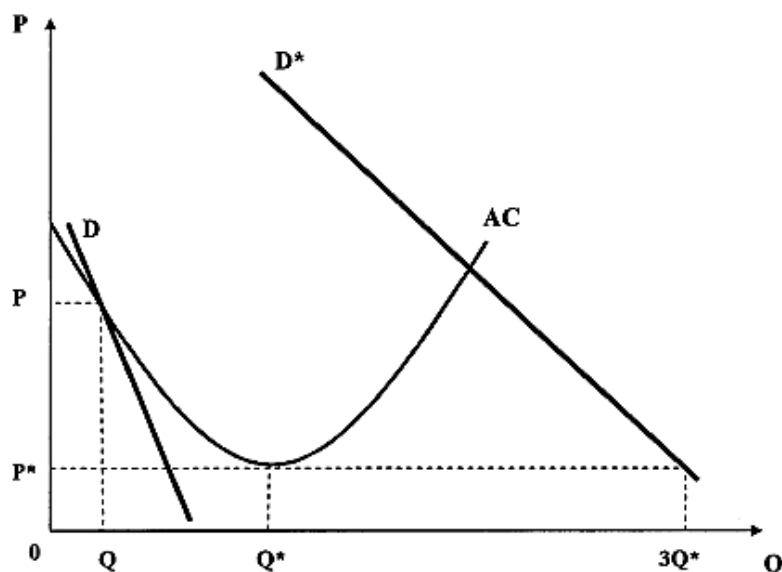

Рис. 2. Вплив змінних попиту на організаційну структуру електроенергетики (побудовано автором на основі [9, 10, 11])

Припустимо, що з ростом обсягу виробництва знижується величина постійних і росте величина середніх змінних витрат розраховуючи на одну один кВт електроенергії. Якщо в структурі витрат домінують постійні витрати в порівнянні зі змінними, то з зростанням обсягу генерації зниження середніх постійних витрат переважає над ростом середніх змінних витрат, і в результаті середні витрати виробництва знижуються. Чим нижче витрати, тим більше обсяг генерації електроенергії, оптимальний з погляду суспільства. Отже, інновації, що знижують постійні витрати генерації, створюють передумови для реструктуризації природної монополії. Однак якщо паралельно міняється величина змінних витрат виробництва, то підсумковий ефект може бути подвійним. Наприклад, якщо зростання цін на ресурси (вугілля, мазут, ядерне паливо) приведе до збільшення середніх витрат, можливо, що крива середніх витрат зміниться, як показано на рис. 3.

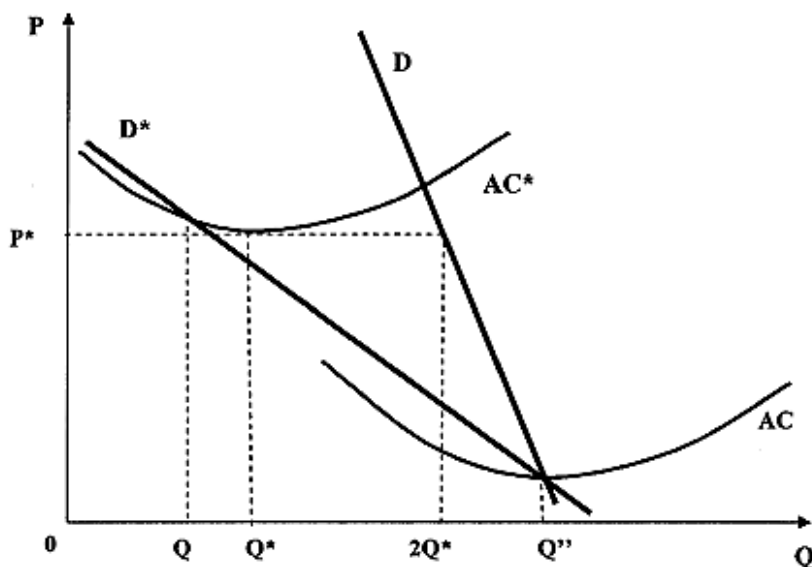

Рис. 3. Вплив змінних витрат (вартості вугілля, газу, мазуту, ядерного палива) на організаційну структуру електроенергетики (побудовано автором на основі [9, 10, 11])

Ріст змінних витрат проведення може привести до зсуву кривої середніх витрат нагору в положення AC^* . Оскільки змінні витрати становлять більшу частину в структурі валових витрат, то мінімальний ефективний розмір монополії буде відповідати обсягу виробництва Q^* (а не Q'' , як раніше). Таким чином, у галузі з'являються передумови поділу природної монополії, однак зростання середніх витрат приводить до скорочення оптимального для суспільства обсягу генерації, працюючи в протилежному напрямку.

Підсумкове значення розглянутих протилежних ефектів залежить від еластичності попиту за ціною. Якщо попит є нееластичним (крива D на рис. 3), то соціально прийнятний обсяг виробництва знизиться незначно (з Q'' до $2Q^*$), і ситуація є потенційно конкурентною. Однак, якщо крива попиту має високу еластичність (D^*), те оптимальний обсяг виробництва відповідає на графіку значенню Q , і в цій ситуації збереження природної монополії за нових умов виправдане.

ВИСНОВКИ

Таким чином, інновації й зміни цін на паливні ресурси, впливають на структуру й величину витрат і рівень попиту, і визначають необхідність і доцільність збереження в електроенергетичній галузі природної монополії. Зниження постійних витрат робить галузь менш придатною для генерації всього обсягу електроенергії єдиним виробником, тому що зменшується ефективний розмір фірми, і зростає оптимальний з погляду суспільства обсяг виробництва. Наслідки зміни величини змінних витрат менш передбачувані й залежать від еластичності попиту за ціною.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Біла книга Енергетичної політики України «Безпека та конкурентоспроможність» (Енергетична стратегія України на період до 2035 року) [Електронний ресурс] / Національний інститут стратегічний досліджень при Президентові України. – Київ. – 2014. – Режим доступу: http://www.niss.gov.ua/public/File/2014_nauk_an_rozrobku/Energy%20Strategy%202035.pdf.
2. Гончарук А. Н. Об эффективности распределения электроэнергии в Украине / А. Н. Гончарук // Экономика Украины. — 2007. — № 4. — С. 28–35.
3. Забезпечення енергетичної безпеки [Текст] / Рада національної безпеки і оборони України, Національний інститут проблем міжнародної безпеки. — К. : НІПМБ, 2010. — 264 с.
4. Коммонс Дж. Р. (2012). Институциональная экономика. / Пер. с англ. Оганесян А. А., науч. ред. Ефимов В. М. // Terra Economicus. — Т. 10. — № 3. — С. 69–76.
5. Пашечко О. А. Особливості реформування енергетики в контексті соціально-економічного стимулювання енергозбереження та міжнародного досвіду / О. А. Пашечко // Наукові записки Національного університету «Острозька академія». — 2013. — Вип. 24. — С. 39–43. — (Серія «Економіка»).
6. Рябчина О. М. Економічні напрями розвитку енергетичної безпеки Європейського союзу / О. М. Рябчина // Сучасні питання економіки і права. — 2011. — Вип. 2. — С. 85–89.
7. Турбіна О. І. Проблеми формування конкурентного ринку електроенергії / О. І. Турбіна // Економіка промисловості : зб. наук. праць Інституту економіки промисловості НАН України. Вип. 57. — Донецьк : ІЕП НАН України, 2005. — С. 264–272.
8. Про окремі заходи щодо забезпечення фінансового контролю за діяльністю суб'єктів господарювання державного сектору економіки : Постанова Кабінету Міністрів України від 25.06.2014 р. № 214 [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua>.
9. Аналітична економія: макроекономіка і мікроекономіка : навч. посіб. у 2 кн. Кн. 2. Мікроекономіка / За ред. С. Панчишина і П. Острроверха. — 4-те вид., випр. і доп.. — К. : Знання, 2006. — 437 с.
10. Макконел К. Р. Экономикс : пер. с англ. / К. Р. Макконнелл, С. Л. Брю. — 14-е изд. — М. : ИНФРА-М, 2005. — 972 с.
11. Маршалл А. Принципы экономической науки / А. Маршалл. — М. : Прогресс, 1993. — 594 с.